

Heller Ágnes

filozófus, akadémikus, Budapest

Heuréka!

Koestler bevezetése a természetfilozófiába

Három, viszonylag kései könyvében – „Az alkotás aktusa” (The Act of Creation), „Kísértet a gépezetben” (The Ghost in the Mashine) és „Janus” – Koestler végcélja egy új természetfilozófia megalapozása volt.

Számos kortárs természettudóssal együtt, akik közül elsősorban Paulira és Schrödingerre hivatkozik, Koestler is aggodalommal nézi, hogy a különben nagy eredményekkel joggal dicsekvő modern természettudományok szem elől tévesztik az egészet, kiszorítják a természetről való filozófiai gondolkodást. Paulival vallja, hogy el kellene mozdulni egy egyetemes világgép felé.

Manapság, a metafizika lerombolása élvezetes játékának gyakorlása közben ez a holista gondolkodás elavultnak, mi több, dilettánsnak tűnik.

Az elavultság persze nem érv. A posztmodern gondolkodás nem fejlődés-mániákus s nem azt vallja, hogy a legutóbbi mindig a legjobb, sőt az egyedül helyes is. Mi több, van olyan modern filozófus, akit Koestler nem ismert s aki hasonló húrokat pengetett. Itt elsősorban Hans Jonasra gondolok. Jonas és Koestler közös vonása az élet jelenségének középpontba állítása. Jonas szemében a halál kivétel; Koestler végül arra a következtetésre jut, hogy a Létezés Élet, azaz teleologikus, hogy a tudatnak és a törekvésnek fokozatai vannak, s így nincs élet valamiféle tudat nélkül. Mind a ketten hamis dilemmának tartják, hogy egyetemes teleológia csak úgy alapozható meg, ha feltételezzük magyarázó elvként a célt kítűző Isten létezését, mert ha nem, akkor marad az anyag oksági láncolata, melyben minden kombináció esetleges. Koestler visszautasítja ezt a dilemmát, mivel sem az antinómia tételét, sem pedig ellentételét nem fogadja el. Azaz elveti a szubsztanciális megalapozás gyakorlatát. De nem veti el az egyetemes megalapozás minden fajtáját, mivel a szubsztanciális alapozást egyfajta strukturális megalapozással helyettesíti, amennyiben minden élet – azaz a világegyetem – alapvető építőkövének az úgynevezett „holonokat” tekinti. Ezekre a holonokra a rész és egész megkülönböztetése nem vonatkozik, ugyanakkor azok egysége sem. A holon az élő anyag minden elemi kombinációjának skizofréniája. „Felfelé” rész, mert viszonyul, „lefelé”, azaz „befelé” egész, mert önálló önfenntartó energiával rendelkezik. A holon nem monasz, hiszen „felfelé” van ablaka, csak „lefelé” nincsen. Hogy minden élő szervezetnek más a „holonja”, mégiscsak ebből értelmezhető.

Lehetséges, hogy az elmélet dilettáns, de az is, hogy nem. Koestler mindenesetre azokhoz a „filozofokhoz” tartozik, akiket annakidején polihistoroknak nevezünk. Megvan az a képessége vagy inkább tudása és érdeklődése, mely a régiekhez teszi hasonlónvá. Éppen úgy honos a kortárs természettudomány minden ágában, mint a festészetben, az irodalomban, a történelemben, a matematikában vagy a teológiában. Ezzel már fel is keltheti a dilettantizmus gyanúját. De hát a jól informált gondolkodás, mint tudjuk, nem okvetlenül igényel szakértelmet. A polihistor nem dilettáns, ha persze nem is szakember. Mondjuk, nem tud semmi újat egy területen felfedezni, de sok területen tudja a felfedezéseket megérteni és értelmezni. Koestlernek azonban ennél nagyobbak az ambíciói. Egyrészt mindazokon a területeken, melyekre tudása kiterjed, bemutatja a

közös strukturális építőköveket. Másrészt sokszorosán megkérdőjelezi a kora tudományos diskurzusaiban termelt igazságokat, harmadrészt a világegyetem olyan értelmezését szorgalmazza, mely annak megismerhetetlenségét szavatolja, de nem azért, mintha az magánvaló dolog volna.

Nem önkényesen vezettem be itt *Foucault* gondolatát, mely szerint az igazságot tudományos és egyéb diskurzusokban termelik, hanem Koestler szellemében jártam el. Ő fejtegeti nem is egyszer, hogy a tudományos diskurzus kizáráson alapul, mivel nemcsak egyes válaszokat, hanem egyes kérdéseket is „áltudományos ostobaságoknak” tekintenek és nevetségessé tesznek. Számos példája közül az egyik a lamarckizmus. *Darwin*, de különösen a neo-darwinizmus – *Mendel* – óta mindeféle lamarckizmus, vagy amit ezzel vádolnak, ki van rekesztve a tudományos világból. Egy kiváló tudóst, Koestler szerint, ezzel öngyilkosságba is kergettek. Mi több, Koestler hozzáteszi, hogy sem az egyházak, sem a tirannusok nem akadályozták annyira és olyan sikeresen a tudományos tudás fejlődését és szabad áramlását, mint a tudósok gyülekezete.

Koestler nem *Lamarck* tanait védi, csak arról beszél, hogy *Mendel* és *Darwin* elméleteiben ugyanannyi a lyuk, a kétértelműség, a megalapozatlanság és az ellentmondás, mint a lamarckisták ötleteiben. A fejlődéstudomány kétségtelenül tényeken alapul. Nyugodtan mondhatjuk, hogy van fejlődés az élő világban. De hogy miért és milyen mechanizmusoknak köszönhetően van fejlődés, azt sem *Darwin*, sem *Mendel* nem tudták megmondani.

Az élőlények törekednek a fejlődésre. Tehát nem arra, hogy állapotukban megmaradjanak vagy oda visszatérjenek, hanem arra, hogy több vagy más funkciót gyakoroljanak. Ezért gondolja Koestler, hogy a tudat relatív valami, hogy egy élőlény esetében zéró tudat sincsen.

Minden válaszuk hamis, egyfajta mitológiai szerepet játszva a modern képzeletben. Sem a létért való harc, sem az alkalmazkodás, sem a mutáció nem ad jobb választ a fejlődés problémájára, mint *Lamarck*. Persze ettől *Lamarck* válasza még nem lesz „a” jó válasz. De még arra az egyszerű kérdésre sem csodálkoztak rá, hogy mi magyarázza meg azt a luxust, hogy a *Cro Magnon*-i embernek már ugyanolyan agyveleje van, mint nekünk, de azt alig használja, minthogy létfenntartása érdekében nincs szüksége többre,

mint e luxusszerv lehetséges funkcióinak egy igen apró töredékére. Dilettáns vagy sem, minden gondolkodó ember könnyen belátja, hogy itt Koestler bizony fején találta a szöveget. Ugyanakkor a semmitmondó elméleteket mégis mindenki gondolkozás nélkül elfogadja, egyszerűen azért, mert már el vannak fogadva.

Koestler előáll egy alternatív magyarázattal, melynek irányát most csak jelezni tudom. Az élőlények törekednek a fejlődésre. Tehát nem arra, hogy állapotukban megmaradjanak vagy oda visszatérjenek, hanem arra, hogy több vagy más funkciót gyakoroljanak. Ezért gondolja Koestler, hogy a tudat relatív valami, hogy egy élőlény esetében zéró tudat sincsen. Ahogy abszolút tudat sem, minthogy az elme önmagát teljesen megismerni amúgy is képtelen.

Az agy és elme viszonyának kérdésére, a test-lélek dichotómia e modern változatának a dilemmájára Koestler egy hasonlattal válaszol. Ahogy a fény hullám és részecske egyúttal, úgy a gondolkodás agyműködés és szellem egyúttal. Ez persze Koestler esetében nem hiú hasonlat. Hiszen mindkét esetben az úgynevezett „holonok” skizofréniájáról van szó.

*

Ennyit előre kellett bocsátanom Koestler természetfilozófiai elmékedéseiből, hogy ráterjek az előadás főtémájára, a „biszociáció” elméletre. „The Act of Creation” című vasikos könyvében Koestler fordítva jár el. Az emberi alkotótevékenység három alapformá-

ja nyomán jut el a holonok elméletéhez. Előre kell bocsátanom, hogy a „biszociáció” esetében is „holonokkal” van dolgunk, de ezt a könyv első részének olvasásakor mi még nem tudjuk.

A „biszociáció” az asszociáció ellentéte. Az asszociáció esetében elménk a hasonlókhoz egymással összefüggésbe, a biszociáció esetében a teljesen különbözőket. A tézis a következő: mind a vicc, mind a tudományos felfedezés, mind azt újító-alkotó művészi tevékenység, biszociáción alapul, míg a rutin cselekvés és gondolkodás asszociáción. Koestler itt – mind korábban a yogi és a komisszár esetében tipológiára törekszik. A három biszociációt megtestesítő típus: a tréfacsináló (jester), a feltaláló, azaz a bölcs (sage) és a művész.

Azt, hogy a viccek egy részére a biszociáció jellemző, már Kant is észrevette, s Koestler hivatkozik is rá. Arról van szó, hogy egy viccben két sztori rejlik, de úgy meséljük el a történetet, hogy a hallgató csak az egyikre gondoljon, míg a csattanóban a másik sztori „fejeződik be”. Például (hogy egy rövidebb példára hivatkozzam, mint Koestler): „Mi az? Bushnak rövid van, Gorbacsovnak hosszabb, a pápának van, de nem használja, Madonnának nincsen, na mi az? A vezetéknev.” Ami a vicc szerkezetét illeti, Koestler elmélete igen megvilágító. De itt is megesik velem, ami többször történik meg majd ebben a könyvben, hogy termékeny gondolatba beleszeretve azt mindenre alkalmazza. Nos, a nevetés maga nem biszociáció, mi több, nem okvetlenül a biszociáción nevetünk, ha az is adja az alkalmat a nevetésre (hanem, mondjuk, a szexuális utaláson, a hülyén, a tudálékoson, a politikán, a házasságon stb.)

A „bölcs”, azaz a felfedező esetében azonban – szemben az előzővel – a biszociáció nem a tudományos elmélet szerkezetére jellemző, hiszen abban el is tűnik, hanem a felfedezés-feltalálás logikájának szerkezetére.

Koestler számtalan példával támasztja alá elméletét. Hosszasan elemzi többek között *Kepler, Pasteur, Darwin, Freud, Einstein, Poincaré* felfedezéseinek körülményeit és történetét. Konceptiójának lényege a következő. Amíg egy tudós a már kitaposott utat járja, pontosabban szólva a korábbi felfedezések, elméletek, tudások vonalán halad, addig sok mindent feltalálhat, de nem lesz nagy újító. Ugyanis a racionális asszociációk útja egy rövidebb-hosszabb idő leteltével blokkolva lesz, azon továbbhaladni nem lehet. A racionális, problémamegoldó gondolkodás ezzel zsákutcába jut, a tudós hóvakságban szenved. Azok a felfedezők, akik a tudományt ezekből a zsákutcákból kivezetik, nem racionális következtetések vonalán nyitnak teljesen új utakat, hanem egy véletlen intuícióból kiindulva. A véletlen intuíció nem akármilyen intuíció lehet, hanem egy, a megoldandó problémától teljesen idegen, azzal össze nem függő elmélet vagy jelenség. A megoldandó problémát vagy egy probléma megoldását hirtelen megvilágító „aha” élmény tehát egy véletlen szülötte, mely két vagy több egymással össze nem függő sztori összekapcsolását eredményezi. A biszociáció az a „heruréka” élmény, melyet már *Archimédesz* történetéből ismerünk. Hirtelen, egy villanással fedezi fel a bölcs az új tudást, az új utat valamivel kapcsolatban, amire korábban nem is gondolt.

Természetesen nem mindenkinek lehet efféle heuréka élménye. Ahhoz az kell, hogy az ember előzőleg folyton ezen a problémán gondolkozzék, választ, megoldást keresve, de nem találva. Továbbá a heuréka élmény, a nagy pillanat még nem végeredmény. Ezt a nagy pillanatot a bölcsnek meg kell ragadnia, nyakon kell csípnie, s utólagosan racionális érveléssel vagy empirikusan igazolnia. A biszociáció alkalma véletlen, de a biszociáció maga semmiképpen nem teljesen az. Csak akkor tekinthető teljesen véletlennek; ha a racionalitás fogalmaiban gondolkozunk. Ez azonban nem más, mint a modernnek makacs előítélete. Ennek a gondolatnak az értelmezésére rövidesen visszatérek.

Előbb azonban röviden még szólni kell a biszociáció szerepéről a művészetben. Míg a Tréfacsináló típusának esetében Koestler a vicc szerkezetében, továbbá a nevetést kiváltó élettényben általában fedezi fel a biszociációt, míg a Bölcs esetében a felfedezés illo-

gikus logikájában éri tetten ugyanazt, addig a Művész típusa esetében voltaképpen mindent biszociációként értelmez. Nem pusztán a metaforát vagy szimbólumot, hanem, ismétlem, voltaképpen mindent. Kezdjük azonnal a nyelvvel. Koestler értelmezésében egy nyelv megtanulása maga is a biszociációra épül. Ugyanis semmi kapcsolat nincs egy tárgy és annak neve között. Mikor a gyermek megtanulja, hogy ennek a bizonyos dolognak ez vagy az a neve, mert mindennek van egy neve, akkor egy biszociációs gyakorlatot végez. Vagy, hogy egy másik példát említsek, minden művészi tárgy biszociáción alapul. Egy sima lapra rákent festék sem nem ház, sem nem erdő, sem nem emberek, sem nem geometriai figura. Biszociáció következtében válnak azzá.

Ennek az utóbbi gondolatnak van egy érdekes mellékterméke is. Koestler nevetségesenek ítéli a kortársi esztétika harcát a kevésbé előkelő reprezentáció ellen. Ő ugyan is azt tartja –ami persze a biszociáció elméletéből következik –, hogy a művészetben kivétel nélkül minden reprezentáció. Az úgynevezett absztrakt festmény pontosan úgy, ahogy egy naturalista ábrázolás. Ugyanis a tárgy, a művész élményvilága és a befogadó élményvilága között jön létre a teljesen heterogén elemek biszociációja. Ezen a gondolaton érdemes lenne gondolkodni, ahogy sok mindenben, amit Koestler bedob az értelezés menetébe. Egyebek között sok mindent, amit a szépről és igazról mond. Koestler szerint a tudományban éppen úgy kritérium a szépség, ahogy a művészetben az igaz. Továbbá fontosak a kumulációra vonatkozó megjegyzései. Szerinte nem lehet a tudományt mint kumulatív tudást a művészettel mint nem kumulatív alkotással szembeállítani. Érdekes módon előlegezi a *Kuhn*-féle paradigma elméletet. Az „Act of Creation” tele van meglepő és fontos ötletekkel. A szerző bedobja, aztán otthagyja őket, nem azért, mert nem tud, hanem mert nem akar velük semmit sem kezdeni, mivel a kötet első négyszáz oldala a második háromszáz oldalt és az ezekre épülő, később megírandó könyveit szolgálja. A biszociáció jelensége, mint már említettem, mindenek felett a „holon” elmélet illusztrációja .

*

A biszociáció az elme tevékenysége. Az emberi elme is egy holon. Azaz, hogy az ismert hasonlaltal éljünk, részecske is, hullám is. Felfelé, azaz másokkal való összefüggésében, mint racionális tudat „részecske”, míg lefelé, a kaotikus tudatalatti birodalmában „hullám”. Mind a kettő. A racionálisan felépített tudományos kutatásban a felfelé forduló tudat tevékenykedik, s előbb-utóbb zsákutcába jut. A pusztán lefelé forduló tudattalan tudat számára nincs olyasmi, mint megoldatlan probléma. Nagy felfedezés, illetve feltalálás, jó vicc vagy művészet akkor jön létre, ha a tudattartalom és a tudattalan tartalom összekapcsolódik, vagy ha két tudattartalmat a tudatalatti tartalmak kapcsolnak össze. Ilyenkor jön létre a biszociáció. Ezért mondtam a korábbiakban, hogy itt véletlenről, de mégsem véletlenről van szó. Az egymástól független sztorik találkozási lehetősége véletlen, de az nem véletlen, hogy a nem tudatos tudattartalmak kapcsolhatják csak őket össze, olyasvalami, amit hol intuíciónak, hol heurékának, hol aha élménynek nevezünk.

Hol érhető tetten a biszociáció motivációja? Hol érhető tetten a biszociáció pszichikai folyamata? Koestler számtalan példán, mindenekelőtt nagy feltaláló tudósok vallomásaiban, önéletrajzain keresztül illusztrálja, hogy a tudatalattiban, a nem tudatosban.

Nos, a tudatalatti vagy a nem tudatos értelmezése Koestlernél nem azonos a *Freud*-ival. Talán leginkább *Junghoz* fűzi valami közelebbi kapcsolat, de nem egészen. Koestler szerint elménk majdnem egésze tudat alatti, nem racionális, demonstráló elme; nem logosz, de hát ebben még sincsen semmi különös. A különös az, hogy Koestler tudat alattijában nem az ösztönök székelnek, sem a szexuális ösztön vagy az agresszív, avagy a halál ösztön. Ő ezeket a pszichoanalitikus képeket pusztán mitológiként értelmezi. Szerinte a nem tudatos elme is tudatos valamilyen értelemben, hiszen, mint erre már utaltam, a tudatosság egy folyamatos skála, mind az ontogenezisben, mind a filogenezisben. A nem

tudatos elmére is a teleológia jellemző, nem az ösztönkielégítés, hanem a kibontakozás életösztone. Igaz, az embernek nem egy agyveleje van, de legalább kettő, a régi és az új agy, s ezek nem illenek össze, mindkettőnek megvan a saját teleológiája vagy a stratégiája, s a köztük levő feszültség jellemzi a tudatosságot és kevésbé a tudatosságot is. A biszociáció esetében a gondolkodó odafigyel a régi agyra, annak teleológiájára, kinyitja előtte a kaput, anélkül azonban, hogy teljesen feladná az új agy kontrollját. Koestler azonban semmiképpen sem azonosítja a régi agyat a tudattalannal vagy az ösztönökkel, az új agyat a tudatossággal, ahogy az agyat általában nem azonosítja a pszichikus vagy szellemi tevékenységgel. Inkább arra utal, hogy a régi és az új agy különböző életformák letéteményesei. Ez persze szintén mitológia, csak nem a szokott fajta s ezért termékeny lehet. Vagy esetleg hozzáegíthet ahhoz, hogy bizonyos kérdések, melyek eddig ki voltak zárva a tudományos diskurzusból, legitimitációt nyerjenek, nem azért, mert valami igazat javasolnak, hanem azért, mert javaslataik egyaránt lehetnek igazak vagy tévesek. Koestler úgynevezett okkult tudományokra utal, mint például a telepátiára.

Nem akarom, mert nem is tudom eldönteni, hogy Koestler természetkoncepciója s különösen ennek az ember alkotótevékenységére vonatkozó fejtegetése megfelel-e a tudományosság mai kritériumainak. Ez nem is érdekel. Nem pusztán azért, mert ezek a kritériumok megváltozhatnak, hanem már azért sem, mert a filozófiai fantázia gyümölcseinek súlyát nem lehet pusztán ezen a mérlegen lemérni. Egy gondolat megtermékenyítheti a gondolkodást akkor is, ha pusztán egyik tényezője az „aha” élménynek, annak a bizonyos „heurékának”

Szerintem számos fontos gondolat és felismerés rejtőzködik Koestler gondolatmenetében. Azért mondom, hogy rejtőzködik, mert gyakorta csak egy ötlet marad; máskor viszont már ismert gondolatok ismétlésének tűnik, bár egyáltalán nem az. Koestler a filozófiában marginális, sosem áll a diskurzus előterében, zavaró elem vagy elme, s ha nem az, akkor csak azért nem az, mert nem vesznek róla tudomást. Egy szóval korszerűtlen, vagy legalábbis úgy hiszik. Egy érdekes regényíró, politikai publicista, élete alkonyán az okkult tudományokra adta a fejét, egyfajta mágus lett, otromba bűvészkedő, szellemes dilettáns, így szól a fáma. Én azonban nem így látom.

Korszerűtlen, valóban, azaz nem hajtogatja kora magától értendőségeit, hanem rájuk kérdez, hogy valóban olyan magától értendők-e. Egy néhány korszerűtlenségéről már röviden beszéltem. Most ezt még megtoldanám néhányval.

Az úgynevezett „nyelvi fordulat”, a nyelv vagy a beszéd paradigmája. A filozófiai tudományosság magától értendőségei közé tartozik, legalábbis az utóbbi harminc évben. A tudatról beszélni majdnem istenkáromlás. Koestler nem hajol meg ezen szent tehén előtt sem. Iseri a paradigmát, de irrelevánsnak tartja. Koestler szerint ugyanis létezik gondolkodás nyelv nélkül, méghozzá ez a nyelv nélküli vagy nyelv előtti gondolkodás a gondolkodás igen fontos típusa. A tudatnak (consciousness) számtalan foka és formája van, s mindegyik gondolkodik; míg a tudatosság (awareness), melyre többnyire, bár koránt sem mindig a nyelvi gondolkodás – logosz – a jellemző, egyedül nem tudja a gondolkodás számos funkcióját betölteni. Már a megszorítás is fontos, ugyanis, hogy még a tudatosság (awareness) fókán sem okvetlenül a nyelvi gondolkodás viszi el a pálmát. Koestler számos tudós visszaemlékezéseit idézi, melyekben azt vallják, hogy felfedezéseik vizuálisak voltak, hogy látták a megoldást, mielőtt azt szavakba tudták foglalni. Persze, vé-

---

Mindaz, amit a biszociációval kapcsolatban tapasztalunk, erre a heterogenitásra vezethető vissza. A precíz verbális fogalmak türanniájától való ideiglenes felszabadulás, mindenek előtt a tudatalatti rétegek logikájának felszivárgása, ez éppen az alkotó gondolkodás feltétele. Koestler Einsteint idézi, aki azt mondta, hogy a teljes tudatosság határeset.

---

gül szavakba kellett azt foglalni. De ez nem cáfolja meg a nyelv előtti gondolkodásra vonatkozó hipotéziseket. Koestler szerint a nyelv alatti gondolkodás felfelé szivárog, míg a nyelvi gondolkodás lefelé. De akárhogyan is, a földalatti tudatok és gondolkodásuk ereje és volumene messze meghaladja a logikus gondolkodását.

Mindaz, amit a bizsziációval kapcsolatban tapasztalunk, erre a heterogenitásra vezethető vissza. A precíz verbális fogalmak túranniájától való ideiglenes felszabadulás, mindenekelőtt a tudatalatti rétegek logikájának felszivárgása, ez éppen az alkotó gondolkodás feltétele. Koestler Einsteint idézi, aki azt mondta, hogy a teljes tudatosság határeset. Minden jelentős újítás esetében felfüggesztik a normális játékszabályokat és a tudattalan házasságközvetítő megköti a házasságot. Persze ez lehet rossz házasság is. A tudattalan gondolkodás felszivárgása nem garantálja a felfedezés igazságát vagy helyességét. Nem beszélhetnénk gondolkodásról vagy tudatról semmilyen formában, ha nem beszélnénk a tévedés lehetőségéről is. A természet, ezt írja Koestler is, állandóan kísérletezik, s ezekből a kísérletekből gyakran selejt jön létre. Így van ez az embernél, a tudat és a tudattalanok házassága esetében is. De van látszólagos selejt vagy ideiglenes selejt is. „Reculer pour mieux sauter” – ez a természet s így az ember alkotóenergiájának ki nem mondott jelszava is. A tévedések elkerülése végett megismételném, hogy bár a tudattalan rétegek közül számos az archaikus régi agy logikájával építkezik, a tudattalan Koestlernél nem azonos az ösztönök, s különösen nem Erosz és Thanatosz színhelye vagy menhelye. Ő nem az ösztönt állítja a gondolkodással szembe, hanem különböző tudatok különböző gondolkodási típusait. A kauzalitás logikája, mely ugyanakkor a véletlenszerűség logikája, szerinte valóban nyelvi logika, de korántsem az ember egyetlen logikája. Ez nem pusztán a felfedezőkre vonatkozik, hanem a mindennapi ember mindennapi gondolkodására is, mely párhuzamosan különböző gondolkodási típusok hol harmonikus, hol diszharmonikus egyvelege.

Az álomlogika Koestler szemében is a tudattalan gondolkodás logikája, és nem elsősorban vágyteljesítés. Az álomasszociációk olyan módszerrel dolgoznak, melyeket a tudatos éber állapot kizár. Operálnak hangaffinitásokkal, megfosztva azokat jelentésüktől, operálnak formai hasonlóságokkal, a dolgok funkciójára való tekintet nélkül, operálnak továbbá oksági láncolatok megfordításával vagy teljes feloldásával. Az álom ugyanazt az abszolút hiszékenységet tételezi fel mint a művészet. Az álomban „mellégondolkodunk”, ahogy egy jelentős felfedezés is a „mellégondolkodás” gyümölcse. Ezért nem „csoda” az, hogy álunkban megfejtethünk egy rejtvényt vagy rátalálhatunk egy probléma megoldásának kulcsára. Ezt saját tapasztalataim alapján is plauzibilisnek találok. Persze az álomtermék lehet selejt, de hát ezt Koestler maga is így gondolta.

Abban a három könyvben, melyről röviden beszéltem, Koestler is azt teszi, amit leír vagy amit javasol: ugyanis mellégondolkozik. Nem hiszem ugyan, hogy mellégondolkodásának egy nagy felfedezés lett a gyümölcse, de azt sem, hogy selejt. Ha lesz gondolkodásának folytatása, amit remélni merek, akkor megint jöhet valaki, aki Koestler gondolatait valami egészen mással összekapcsolva végül is „heurékát” kiált. Nem Darwin fedezte fel a fejlődést, és nem Freud a tudattalant. Előfutárnak lenni sem nemtelen dolog. Ha azonban, nem lesz ilyen folytatás és ha a bizsziáció, s különösen a holon elmélete nem találja meg azt a szellemi anyagot, mely a robbanást létrehozza, akkor sem hiába íródtak meg ezek a könyvek, amíg lesznek olyanok, akik olvassák. Habent sua fata libelli. Ezeknek a könyveknek a sorsa még nem dőlt el. Lehet, hogy nem is fog.